

Да пытання пра перыядызацыю эканамічнай гісторыі Беларусі другой паловы 17 – 18 ст.

Сацыяльна-эканамічнае развіццё Рэспублікі Беларусь на сучасным этапе характарызуецца пошукам уласных і найбольш эфектыўных шляхоў рэфармавання і мадэрнізацыі эканомікі краіны. Гістарычны досвед, які ёсць у гэтай галіне, паказвае, што такія праблемы паўставаюць перад уладамі і ў папярэднія перыяды.

Сярэдзіна 17 – 18 ст. для насельніцтва беларускай зямлі сталі часам цяжкіх выпрабаванняў, звязаных са шматлікімі войнамі і іх наступствамі – людскімі стратамі, эпідэміямі, гаспадарчым разбурэннем. Разам з тым, гэта быў час барацьбы за сваю краіну, у якім народ выстаяў, адрадыў і ўмацаваў эканоміку. Аднак сталася так, што перыяд гісторыі Беларусі другой паловы 17 – 18 ст. у расейскай, а потым і ў савецкай гістарыяграфіях адназначна ацэньваўся толькі негатыўна, як час праграбуючага эканамічнага і палітычнага заняпаду нашай краіны.

У другой палове 19 ст. у расейскай гістарыяграфіі склалася т.зв. “государственная” школа, прадстаўнікі якой былі актыўнымі паборцамі вялікадзяржаўнай палітыкі расейскага царызму. Іх работы ў многім былі падпарадкаваны доказу пастулату аб выратаванні Расеяй насельніцтва Беларусі ад польскага засілля ў канцы 18 ст. Пры гэтым навуковыя працы гісторыкаў дзяржаўнай школы, прысвечаныя развіццю беларускіх земляў, тычыліся ў асноўным перыяду канца 15 – сярэдзіны 16 ст. Спецыяльных жа даследаванняў па пытаннях сацыяльна-эканамічнага развіцця Беларусі ў другой палове 17 – 18 ст. не рабілася. Дастаткова было канстатацыі факта заняпаду эканомікі Беларусі ў выніку “непамыснай эксплуатацыі” сялянства з боку варожакай “польскай” дзяржаўнай улады і адпаведных феадальных уласнікаў, што вяло да агульнага заняпаду гаспадаркі і немагчымасці існавання дзяржаўнасці Рэчы Паспалітай¹.

Станаўленне нацыянальнай гістарычнай канцэпцыі ў пачатку 20 ст. было звязана з вывучэннем пераважна палітычнай гісторыі і этапаў фармавання беларускага этнасу. У працах Вацлава Ластоўскага (“Кароткая гісторыя Беларусі”² (1910)) і Усевалада Ігнатойскага (“Кароткі нарыс гісторыі Беларусі”³ (1919)) пытанні эканамічнай гісторыі практычна не закраналіся.

¹ Владимирский-Буданов М.Ф. Немецкое право в Польше и Литве. Санкт-Петербург, 1868; Леонтович Ф.И. Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве. Санкт-Петербург, 1897; Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута 1529 г. Москва, 1892; Мякотин В.А. Крестьянский вопрос в Польше в эпоху её разделов. Санкт-Петербург, 1889.

² Ластоўскі В.Ю. Кароткая гісторыя Беларусі. Мінск, 1992.

³ Ігнатойскі У.М. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. Мінск, 1991.

Палітыка беларусізацыі, якая праводзілася ў краіне ў 20-я г. мінулага стагоддзя, значна паспрыяла рознабаковаму вывучэнню праблемаў беларускай гісторыі. Але па-ранейшым эканамічнае развіццё Беларусі ў другой палове 17 – 18 ст. не з’яўлялася прадметам спецыяльных гістарычных даследаванняў. Пры разглядзе эканамічных пытанняў аўтары пераважнай большасці навуковых прац абмяжоўваліся перыядам канца 15 – 16 ст., у асобных выпадках – пачаткам 17 ст.

Сацыяльна-эканамічнаму стану беларускіх земляў у другой палове 17 – 18 ст. даў ацэнку Мітрафан Доўнар-Запольскі. Глава XI яго манаграфіі “Гісторыя Беларусі”⁴ называецца “Структура народнай гаспадаркі 16 – 18 ст.”, пры гэтым § 4 гэтай главы прысвечаны развіццю сялянскай гаспадаркі ў 16 ст., а § 5 яе стану ў 18 ст. Практычна з даследавання цалкам выпала 17 ст. І хоць аўтар не вылучаў спецыяльна перыяды эканамічнага развіцця, відавочна яго сцвярджанне, што пасля значнага росквіту гаспадаркі Беларусі ў 16 ст., наступіў перыяд яе канчатковага заняпаду ў наступныя два стагоддзі⁵. Галоўную прычыну разбурэння сельскай гаспадаркі ў 17 – 18 ст. гісторык бачыў у наяўнасці прыгоннага права і войнах сярэдзіны 17 – пачатку 18 ст. На думку вучонага, 17 ст. наогул было эпохай “паступовага заняпаду беларускага гандлю”⁶. Адсутнасць у тэксце спасылак на крыніцы, на падставе якіх былі зроблены дадзеныя высновы, ускладняе разуменне метадыкі М. Доўнар-Запольскага. Хутчэй за ўсё, у высновы аб гаспадарчым развіцці беларускіх земляў, да якіх прыйшоў гісторык, былі абумоўлены абмежаванай колькасцю дакументаў, якія да таго ж не мелі поўнай храналагічнай адначасовасці⁷.

Па сугласці, такой жа думкі прытрымліваліся Уладзімір Пічэта⁸ і Канстанцін Кернажыцкі⁹.

Згортванне кароткачасовага перыяду лібералізацыі ў пачатку 30-х г. прывяло да ўсталявання манополіі марксісцка-ленінскай метадалогіі ў спалучэнні з мадэрнізаванай расейскай вялікадзяржаўнай канцэпцыяй¹⁰. Аўтары манаграфій, арыкулаў і калектывных гістарычных прац імкнуліся паказаць розныя, у тым ліку і эканамічныя, тлумачэнні непазбежнасці падзення Рэчы Паспалітай і прагрэсіўнасці ўключэння беларускіх земляў у склад Расейскай імперыі.

⁴ Доўнар-Запольскі М.В. Гісторыя Беларусі. Мінск, 1994.

⁵ Тамсама. С. 125, 176.

⁶ Тамсама. С. 221-223.

⁷ Тамсама. С. 187.

⁸ Пичета В. И. Аграрные реформы в восточных областях Литовско-Русского государства во второй половине XVI в. и начале XVII в. // Белоруссия и Литва XV–XVI вв. Москва, 1961.

⁹ Кернажыцкі К. Гаспадарка старостваў на Беларусі і эканамічны стан іх насельніцтва ў другой палове XVIII стагоддзя // Запіскі аддзела гуманітарных навук. Працы клясы гісторыі. Кн. 3. Т. 2. Менск, 1928; Ён жа. Аграрная рэформа ў Бабруйскім старостве і эканамічнае становішча яго насельніцтва з XVII да пал. XIX ст. Менск, 1931.

¹⁰ Біч М.В. Станаўленне нацыянальнай гістарычнай канцэпцыі // Эцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 3. Мінск, 1996. С. 21.

Абсалютнай тэндэнцыянасцю вылучаецца артыкул А.П.П'янкава “Асноўныя рысы гаспадарчага развіцця Беларусі ў 17–18 стагоддзях”¹¹. Ён выдзяляў другую палову 17 – 18 ст. у асобны перыяд беларускай гісторыі, які характарызаваўся поўным панаваннем прыгоннага права і заняпадам феадальнага горада¹². Эканамічнаму развіццю гэтага часу, на думку А.П.П'янкава, былі ўласцівыя слабасць унутранага гандлю, дрэнныя шляхі зносінаў, шматлікія мытныя заставы і г.д.¹³ Высновы гісторыка былі ў духу “лепшых” традыцый расейскай дзяржаўнай школы другой паловы 19 – пачатку 20 ст.: да падзелу Рэчы Паспалітай і “ўз’яднання беларускіх земляў з Расеяй” ні прамысловасць, ні сельская гаспадарка Беларусі не мелі магчымасцяў для прагрэсіўнага развіцця¹⁴.

Такімі ж поглядамі вылучаецца артыкул Я.П.Шлосберга “Да пытання аб змяненні феадальнай рэнты ў Беларусі 17 – 18 вякоў”¹⁵, дзе аўтар прывёў некалькі сцвярджэнняў, якія не адпавядалі гістарычнай рэчаіснасці, напрыклад, пра ліквідацыю сялянскай абшчыны ў 16 ст., пра дамінаванне паншчыны на ўсёй тэрыторыі Беларусі ў пачатку 18 ст. і інш.

Высновы аб “заяпадзе” і пастаянным пагаршэнні жыцця сялянаў і мяшчынаў звычайна не грунтаваліся на навуковых даследаваннях. Па-ранейшым не было спецыяльных прац, якія б вывучалі сацыяльна-эканамічнае развіццё Беларусі ў 17–18 ст. Перавага аддавалася распрацоўцы пытання, звязанага з т.зв. “борьбой беларускага народа за воссоединение с Россией”. У сувязі з гэтым папросту бяздоказна сцвярджалася, што да ўключэння беларускіх земляў у склад Расейскай імперыі эканамічнае і палітычнае становішча на гэтай тэрыторыі было вельмі дрэннае, і менавіта таму падзелу Рэчы Паспалітай і анексія Беларусі былі быццамбы не толькі непазбежнай, але і неабходнай, выратавальнай і нават “прагрэсіўнай” з’явай.

Якія былі прычыны таго, што з поля зроку беларускіх гісторыкаў амаль поўнасцю “выпала” праблема эканамічнага развіцця Беларусі ў другой палове 17 – 18 ст.?

Па-першае, складана (а то і небяспечна) было спрачацца з усталяваўшайся ў расейскай і савецкай гістарыяграфіях ацэнкай адсталасці эканомікі Рэчы Паспалітай у параўнанні з “прагрэсіўнай” эканомікай Расейскай імперыі. Зусім верагодна, што пры больш глыбокім вывучэнні выяўляліся пытанні, якія не ўлічваліся ў рамках тагачаснай ідэалогіі, напрыклад, станючая роля феадальнай дзяржавы Рэчы Паспалітай у працэсе адбудовы гаспадаркі пасля ваенных крызісаў другой паловы 17 – першай паловы 18 ст., пастаянны пошук скарбамагчымальных шляхоў для паляпшэння гаспадарчага стану краіны, становішчэй насельніцтва і т. п.

¹¹ П'янкаў А.П. Асноўныя рысы гаспадарчага развіцця Беларусі ў XVII–XVIII стагоддзях // Весці Акад. нав. БССР. Сер. грамадскіх навук. 1956. № 3. С. 29–38.

¹² Тамсама. С. 29.

¹³ Тамсама. С. 32.

¹⁴ Тамсама. С. 37.

¹⁵ Шлосберг Е.П. К вопросу об изменении феодальной ренты в Белоруссии XVII–XVIII веков // Ежегодник аграрной истории Восточной Европы (далее – ЕАИВЕ). 1958. Таллинн, 1959. С. 105–127.

Па-другое, да нядаўніх часоў гаспадарчае развіццё Беларусі ў часы феадалізму вывучалася ў асноўным з пункту гледжання інтэрэсаў асноўнага вытворцы – селяніна. Такі падыход мае права на існаванне. Але пры гэтым ён свядома ігнаруе іншыя важныя фактары сацыяльна-эканамічнага і палітычнага жыцця грамадства, і ў першую чаргу ролю феадальнага ўласніка ў вызначэнні шляхоў эканамічнага развіцця. Натуральна, што такі падыход ствараў ненавуковую аднабаковую, у многім сфальсіфікаваную карціну гаспадарчага развіцця Беларусі ў другой палове 17 – 18 ст.

І трэцяй, не менш важнай прычынай слабога асвятлення праблем сацыяльна-эканамічнага становішча беларускіх земляў у другой палове 17 – 18 ст. была недастатковая распрацоўка крыніцазнаўчай базы, цяжкасці ў выяўленні крыніц па эканамічнай гісторыі, значная колькасць якіх знаходзіцца за межамі Беларусі. У папярэдні перыяд былі і простыя тэхнічныя прычыны, а менавіта, недахоп метады і тэхнікі для забеспячэння апрацоўкі статыстычнага матэрыялу.

Першыя становішчы ацэнкі эканамічнага развіцця ВКЛ і Беларусі ў яго складзе ў другой палове 18 ст. прасочваюцца ў працах Дзмітрыя Пахілевіча, хаця ён разам з тым пастаянна падкрэсліваў эксплуатацыйную сутнасць феадальнай дзяржавы¹⁶.

Найбольш дакладныя звесткі пра тое, што эканоміка Беларусі паспяхова развівалася ў другой палове 18 ст., прывёў Васіль Мясешка. Уведзеныя ім у навуковае абарачэнне ў канцы 60-х г. 20 ст. новыя архіўныя матэрыялы аб стане імпарта-экспартнага балансу ў ВКЛ паказалі дынаміку вывазу за мяжу прадукцыі з ВКЛ (і ў першую чаргу з беларускіх тэрыторый) і тым самым даказна абверглі тэзіс пра нібыта існаваўшы ў другой палове 18 ст. заняпад гандлю, а такім чынам і эканомікі ВКЛ уцэлым¹⁷.

Аналізу ж гаспадарчага стану Беларусі ў папярэдні перыяд (другая палова 17 – першая палова 18 ст.) не праводзілася, акрамя канстатацыі фактаў пасляваеннага разбурэння і ў выніку пагаршэння сацыяльна-эканамічнага становішча насельніцтва. Таму гэты перыяд сёння ў беларускай гістарыяграфіі па-ранейшым трактуецца толькі як агульны перыяд эканамічнага заняпаду¹⁸.

Безумоўна, войны, якія ў гэты час пракаціліся па беларускіх землях (казачка-сялянская 1648–1651 г., вайна Расеі з Рэччу Паспалітай 1654 – 1667 г., Паўноч-

¹⁶ Похилевич Д.Л. Перевод государственных крестьян Великого княжества Литовского с отработочной ренты на денежную в XVII в. // Исторические записки, 1951. Т. 37. С. 144-168; Ён жа. Перевод государственных крестьян Белоруссии и Литвы в середине XVIII века с денежной ренты на отработочную // Исторические записки, 1952. Т. 39. С. 121-158; Ён жа: Экономический и политический упадок Речи Посполитой во второй половине XVII – первой половине XVIII в. // История Польши: В трёх томах / Под ред. В.Д.Королюка, И.С.Миллера, П.Н.Третьякова. 2-е изд., доп. Москва, 1956. Т. 1. С. 300-314 і інш.

¹⁷ Мелешко В. И. К вопросу о состоянии экономики Белоруссии и Литвы в конце XVIII в. // Советское славяноведение. 1969. № 2. С. 69-78.

¹⁸ Нарысы гісторыі Беларусі. Т. 1. Мінск, 1994; Дапаможнік па гісторыі Беларусі для паступаючых у вышэйшыя навучальныя ўстановы. Мінск, 1997; Гісторыя Беларусі ў дзвюх частках. Мінск, 1998; Эканамічная гісторыя Беларусі. Мінск, 1999 і інш.

ная вайна 1700–1721 г.) нанеслі страшэнны ўрон гаспадарцы Беларусі. Але ці азначала гэта, што эканоміка нашай краіны амаль сто гадоў была ў крызісе?

У выніку даследавання эканамічнага развіцця дзяржаўных уладанняў Беларусі ў другой палове 17 – 18 ст., сацыяльна-эканамічных крызісаў, выкліканых вышэйадзначанымі войнамі, а таксама палітыкі дзяржаўнай улады па іх пераадольванню, узнікла неабходнасць удакладнення перыядызацыі эканамічнай гісторыі Беларусі другой паловы 17 – 18 ст.

Як паказала вывучэнне гаспадарчых працэсаў у дзяржаўных уладаннях Беларусі, эканоміка краіны за згаданы перыяд двойчы выходзіла з крызісаў. У значнай ступені каталізатарам структурных зменаў у эканамічнай палітыцы дзяржавы стаў менавіта гаспадарчы крызіс пасля вайнаў сярэдзіны – другой паловы 17 ст. Вядома, што за згаданы перыяд страгі насельніцтва Беларусі склалі 53%¹⁹. Датаго ж з-за недахопу людзей і цяглавай сілы запустелі велізарныя зямельныя плошчы: звыш 90% ворыўнай зямлі пуставала ў 1662 г. у Любашанскім старостве Аршанскага павета²⁰, 72% – у Прапойскім старостве Рэчыцкага павета²¹, 56% – у Брэсцкай эканоміі²² і г. д. Асноўная вытворчая адзінка тагачаснага грамадства – сялянства настолькі абяднела за час вайны, што не была ў стане не толькі выплочваць падаткі, але і весці гаспадарку, дастатковую для простага існавання сялянскай сям’і.

Аднак другую палову 17 ст. нельга адназначна характарызаваць як “эканамічны заняпад”, паколькі галоўным зместам гэтага часу стаў не гаспадарчы крызіс, выкліканы войнамі, а магчымасць і здольнасць дзяржавы да пошуку дзейных шляхоў і механізмаў па вываду эканомікі краіны з крызісу.

У сярэдзіне 17 ст. перад дзяржаўнай уладай паўстала праблема пошуку кампрамісу паміж пастаяннай патрэбай у грошах і разуменнем неабходнасці аднаўлення разбуранай вайной гаспадаркі. Дакументы даюць магчымасць сцвярджаць, што пры правядзенні аграрных мерапрыемстваў у дзяржаўных уладаннях Беларусі скарб у першую чаргу імкнуўся да ўзнаўлення вытворчага патэнцыялу сялянскай гаспадаркі. Эканамічныя мерапрыемствы ў аднаўленчы перыяд насілі з боку дзяржавы пераважна стымулюючы характар. Дзяржаўная палітыка па падаткаабкладанню насельніцтва, у аснову якой была пакладзена ацэнка ўладамі эканамічнага стану розных мясцовасцей, сведчыла пра зацікаўленасць улады не столькі ў зборы падаткаў, колькі ў імкненні стварыць умовы для нармальнага эканамічнага развіцця.

Для ўвядзення ў гаспадарчае абарачэнне як мага большай плошчы земляў, павелічэння колькасці насельніцтва і цяглавай жывёлы скарб распрацаваў спецы-

¹⁹ Карпачёв А., Козловский П. Динамика численности населения Белоруссии во второй половине 17-18 в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1968 г. Ленинград, 1972. С. 92.

²⁰ Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD). Archiwum Potockich z Jabłonny, nr. 134, a. 9-15.

²¹ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Менску (НГАБ), Ф. 694, воп. 4, адз. 1556, арк. 203-213 адв.

²² НГАБ у Менску, Ф. 1928, воп. 1, адз. 36, арк. 7-64.

яльную сістэму льготных умоваў гаспадарання, якая выявілася ў змяншэнні павіннасцей, пераводзе сялян сталовых эканомій Беларусі з адпрацоўчай рэнты на грашовую, дазволе апрацоўваць неабмежаваную колькасць дадатковай або прыёмнай зямлі за нязначныя падаткі, увядзенні “слабод” з частковым або поўным вызваленнем ад феадальнай рэнты на тэрмін ад пяці дапятнаццаці гадоў і інш.

Дзейсная эканамічная палітыка, якую праводзіў скарб у дзяржаўных уладаннях, часта становілася прыкладам для ўладальнікаў прыватных маёнткаў у Беларусі. Так было ў другой палове 16 ст. падчас правядзення дзяржавай валочнай памеры, так здарылася і ў другой палове 17 ст. у дачыненні да палітыкі ачышчання²³. Перайманню гэтага вопыту шляхтай садзейнічала аздараўленне фінансвай сістэмы Рэчы Паспалітай у другой палове 17 – пачатку 18 ст. У гэты час спынілася эмісія грошай, рынкавыя каціроўкі манет розных наміналаў выйшлі на ўзровень рэальнага ўтрымання ў іх металу. Увядзенне чышчавай сістэмы рабіла паванне грошай дзяржавай невыгаднай ёй самой жа²⁴.

Як паказаў аналіз разнастайных дакументаў (пастановаў сеймаў, каралеўскіх інструкцый, напамінальных лістоў, даравальных граматаў, інвентароў, кантрактаў на арэнду дзяржаўных уладанняў і інш.), мерапрыемствы дзяржаўнай улады па пераадоўванню наступстваў вайны ў дзяржаўных уладаннях з’яўляліся вынікам свядомай эканамічнай палітыкі скарбу. Пры прыняцці гаспадарчых рашэнняў дзяржаваўлічвала шматлікія фактары: ступень эканамічнага разбурэння, шчыльнасць насельніцтва, геаграфічнае становішча і інш.

У выніку пэўная эканамічная свабода сялян садзейнічала паступоваму аднаўленню эканомікі краіны ў цэлым. Сведчаннем гэтага з’яўляецца рост агульнай колькасці насельніцтва Беларусі, якое, па падліках А. Карпачова і П. Казлоўскага, павялічылася ў 1700 г. да 2247 тыс. чалавек (у 1667 – 1673 гг. яна складала 1352 тыс. чалавек)²⁵. Аднак перыяд стабілізацыі эканамічнага жыцця ў ВКЛ працягваўся нядоўга. Паўночная вайна (1700 – 1721 г.) ператварыла беларускія землі ў асноўны тэатр ваенных дзеянняў напярэдадні Палтаўскай бітвы.

Такім чынам, другі раз за кароткі прамежак часу дзяржава апынулася перад фактам неабходнасці адбудовы разбуранай вайной эканомікі. З аднаго боку, аднаўленчы перыяд першай паловы 18 ст. павінен быў быць лягчэйшым, паколькі скарбам ужо былі распрацаваны і ўжыты на практыцы рычагі і механізмы гаспадарчай адбудовы ў другой палове 17 ст. Аднак аб’ектыўныя жанамічныя цяжкасці, звязаныя з вяртаннем ліхалеццем, ускладняліся яшчэ і тым, што ў пачатку 18 ст. разбурэнне напаткала не поўнасцю адноўленую і ўмацаваную сельскую гаспадарку. Таму разам з выкарыстаннем ужо вядомых мераў і льготыў, дзяржава вымушана была шукаць новыя дзейсныя спосабы для эфектыўнага гаспадарчага ўзнаўлення.

²³ Мелешко В.И. Рыночные связи сельского хозяйства Восточной Белоруссии во второй половине 17 и в 18 в. (до воссоединения с Россией) // ЕАИВЕ. 1966. Таллинн, 1971. С. 193.

²⁴ Зайцева О.Е., Сичук И.И. Находки монет 16-20 вв. в Дисне и Друе (к истории товарно-денежных отношений города и округа). Минск, 2001. С. 38.

²⁵ Карпачёв А.М., Козловский П.Г. Динамика численности населения Белоруссии... С. 92.

Улады разумелі, што тэрмін адбудовы гаспадаркі залежаў у значнай ступені ад наяўнасці ў дзяржаўных землях працоўных рук. У сувязі з гэтым вельмі важным было прыняцце насейме 1717 г. пастановы “ Аб адыйшоўшых гадданах, якія павінны плаціць гіберну”, у якой катэгарычна загадвалася каралеўскім камісарам адшукваць дзяржаўных сялянаў, “ якія аседласць сваю мелі і дамамі жылі”, без усялякага прамаруджвання²⁶.

Да таго ж ізноў уведзеная скарбам у першай палове 18 ст. сістэма слабод, прызначаная для “ запамажэння” сялянству, не толькі станоўча ўплывала на адбудову і ўзмацненне гаспадарак, але і спрыяла прытоку насельніцтва ў пераважнай ступені ў дзяржаўныя ўладанні з суседняй Расеі. Узмацненне прыгонніцтва ў Маскоўскай дзяржаве прымусала рускіх сялянаў шукаць лепшай долі за заходняй мяжой, у першую чаргу, на землях Беларусі. Пры гэтым, скарб ВКЛ не скупіўся на абяцанне вольнасцяў, ільготаў на многія гады, дапамогі на набыццё гаспадаркі. З дапамогай такіх новапрышлых людзей павялічвалася колькасць насельніцтва краіны, увадзілася ў гаспадарчае абарачэнне ўсё большая плошча ворыўных земляў і, адпаведна, паскараўся працэс гаспадарчай адбудовы.

Вынікам дзяржаўнай палітыкі другой паловы 17 – першай паловы 18 ст., накіраванай на стварэнне спрыяльных умоваў для адбудовы ў першую чаргу сялянскай гаспадаркі, стала не толькі вяртанне ў гаспадарчае абарачэнне значных масіваў раней запустелай зямлі і павелічэнне вытворчасці збожжа, але і хуткае ўмацаванне і развіццё ўнутранага рынку, пашырэнне таварна-грашовых адносін. З сярэдзіны 18 ст., калі ў Еўропе павялічыўся попыт на хлеб і выраслі кошты на зерне, Беларусь узмацніла сваю прысутнасць і на еўрапейскім рынку²⁷.

Пры гэтым другая палова 18 ст. уяўляла сабой якасна новы ў параўнанні з папярэднім перыяд у гаспадарчай гісторыі Беларусі. Агульны парламенцкі крызіс часоў Аўгуста III (1733–1763), недасканаласць сістэмы кіравання дзяржаўнымі ўладаннямі, уплыў эканамічных і палітычных зменаў, якія адбыліся ў той час у дзяржавах Заходняй Еўропы, яскрава сведчылі пра неабходнасць мадэрнізацыі эканамічных адносін і на тэрыторыі ВКЛ.

У 1764 г. была створана Скарбавая камісія ВКЛ (Эканамічная Рада літоўскага скарбу) спецыяльны дзяржаўны орган, у кампетэнцыю якога ўваходзіла кіраванне фінансамі, кантроль за збіраннем падаткаў, нагляд за гандлем і ўвогуле за эканамічным становішчам. Мерапрыемствы дзяржаўнай улады па рэфармаванню падаткавай сістэмы, па ўніфікацыі мераў даўжыні і вагаў на тэрыторыі ВКЛ і Кароны, па ліквідацыі ўнутраных мытных падаткаў, па ўвядзенні адзінага абавязковага для ўсіх саслоўяў мытнага падатку стварылі магчымасці як для пашырэння ўнутранага рынку, так і для актывізацыі знешніх гандлёвых аперацый.

²⁶ Volumina legum. T. VI. S. 157.

²⁷ Похилевич Д.Л. Аграрная реформа А.Тизенгауза и Шавельское восстание // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1958. Таллинн, 1959. С. 280.

У другой палове 18 ст. з'яўляліся розныя, нават супрацьлеглыя праекты па рэфармаванню сталовых эканомій, старостаў і дзяржаў, што сведчыла пра існаванне шырокіх магчымасцяў для правядзення дзяржаўнай эканамічнай палітыкі па павелічэнню даходаў каралеўскага скарбу. У іх абмеркаванні маглі прымаць удзел розныя зацікаўленыя асобы, што паказвае пэўны дэмакратызм пры прыняцці эканамічных рашэнняў у Рэчы Паспалітай.

Дзейнасць Скарбавай камісіі спрыяла разгляду прапанаваных праектаў на дзяржаўным узроўні. У значнай ступені на з'яўленне шматлікіх магчымых варыянтаў гаспадарчых рэформаў аказвала ўплыў ідэалогія Асветніцтва і распаўсюджаныя ў Заходняй Еўропе эканамічныя тэорыі, у першую чаргу, тэорыя фізіякратаў.

З другога боку, розныя жанамічныя праекты былі афармленнем тых ідэй, якія фармаваліся ў папярэдні перыяд падчас пошуку дзяржаўнай улады і прыватнымі ўласнікамі магчымых дзейсных шляхоў па пераадоўванню эканамічных крызісаў.

Падсумоўваючы папярэднія тэзісы, неабходна адзначыць, што развіццё дзяржаўных уладанняў у другой палове 17 – першай палове 18 ст. паказала, што пэўная эканамічная свабода сялянства, сістэма льгот, разумнае рэгуляванне збору падаткаў спрыялі ўсталяванню эканамічнай стабільнасці ў краіне. Рашэнне адбудаваць эканоміку дзяржавы праз першасную адбудову гаспадаркі асноўнага вытворцы – селяніна – было адзіна правільным ва ўмовах эканамічных крызісаў другой паловы 17 і першай паловы 18 ст. Спробы А.Тызенгаўза ў другой палове 18 ст. умацніць уціск сялянаў і вярнуцца да арганізацыі фальваркаў хоць і прывялі спячатку да павелічэння даходаў, але выклікалі пратэст сялянства.

Дзяржаўная палітыка па пераводу сялян каралеўскіх сталовых эканомій на адпрацовачную рэнту не стала прыкладам для ўладальнікаў прыватных маёнткаў, як гэта было ў другой палове 16 ст. падчас правядзення валочнай памеры і ў другой палове 17 і пачатку 18 ст. пры ўвядзенні разнастайных ільготаў і чыншу. Наадварот, гаспадарчыя вынікі рэформы А.Тызенгаўза прымушалі прыватных уласнікаў шукаць іншыя, больш эфектыўныя шляхі для павелічэння даходнасці сваіх уладанняў. Зніжэнне агульных гаспадарчых паказчыкаў у развіцці каралеўскіх сталовых эканомій пераканалі дзяржаву ў неабходнасці вяртання ў 80-х г. 18 ст. да чыншавай сістэмы і нават да найму. Гэта сведчыла пра спад эфектыўнасці паншчыннай працы, яе неадпаведнасць новым эканамічным умовам і страту далейшай перспектывы эканамічнага развіцця па шляху ўзмацнення прыгонніцтва.

Такім чынам, у ходзе даследавання эканамічнага становішча дзяржаўных уладанняў у другой палове 17 – 18 ст. намі былі вылучаны тры храналагічныя перыяды, якія характарызуюцца пэўнымі зменамі ў гаспадарчай палітыцы скарба і сацыяльна-эканамічным развіцці ўсяго грамадства:

1. 1648–1699 г. характарызуюцца выпрацоўкай дзяржавай рычагоў і механізмаў ліквідацыі наступстваў глыбокага эканамічнага крызісу, выкліканага войнамі сярэдзіны – другой паловы 17 ст., і паступовым аднаўленнем гаспадаркі да

пачатку 18 ст. у асноўным праз перавод сталовых эканомій на грашовую рэнту, увядзенне сістэмы льготыў і слабод, дазвол сялянам браць у апрацоўку неабмежаваную колькасць зямлі на льготных умовах, вызваленне цэлых рэгіёнаў ад выплаты падаткаў на пэўны тэрмін і г.д.;

2. 1700 – 1763 г. абумоўленыя новым разбурэннем эканомікі Беларусі ў сувязі з Паўночнай вайной і палітыкай дзяржаўнай улады, накіраванай на стымуляванне і стабілізацыю эканамічнага развіцця праз ужыванне ўжо вядомых гаспадарчых мерапрыемстваў. Разам з тым, недасканалая сістэма кіраўніцтва дзяржаўнымі ўладаннямі ў апошнія дзесяцігоддзі гэтага перыяду стала перашкодай на шляху гаспадарчай ініцыятывы насельніцтва, што сведчыла пра неабходнасць адміністрацыйных і гаспадарчых рэформаў;

3. 1764 – 1795 г. – перыяд мадэрнізацыі эканомікі. Характарызуецца правядзеннем гаспадарчых рэформаў, сярод якіх вылучаецца стварэнне і дзейнасць Скарбавай камісіі ВКЛ, мерапрыемствы А. Тызенгаўза па рэарганізацыі прамысловасці і сельскай гаспадаркі ў дзяржаўных уладаннях, з’яўленне альтэрнатыўных праектаў па арганізацыі вытворчасці ў каралеўскіх эканоміях на тэрыторыі ВКЛ. Пошук скарбам дзейсных і аптымальных шляхоў для вядзення гаспадаркі выяўляўся таксама ў актыўным ужыванні наёмнай працы ў дзяржаўных уладаннях.

Падзел эканамічнай гісторыі Беларусі другой паловы 17–18 ст. на азначаныя перыяды абумоўлены своеасаблівацямі сацыяльна-эканамічнага развіцця дзяржавы ў гэты час. Такі падыход дазваляе правесці больш глыбокае даследаванне эканамічнай палітыкі скарба, выявіць пэўныя тэндэнцыі і асаблівасці гаспадарчага жыцця краіны ў цэлым.

Рэпліка Генадзя Семянчука: Каб разважаць аб наяўнасці альбо адсутнасці крызісу ў гаспадарцы, мы спачатку мусім вызначыць дэфініцыю крызіса. Таксама трэба ўлічваць, што ў першай палове 18 ст. крызіс быў агульнаеўрапейскі.

Ірына Кітурка: Крызіс і заняпад – гэта дзверозныя рэчы. У другой палове 17 ст. і ў першай палове 18 ст. нельга казаць, што меў месца суцэльны крызіс. Галоўны змест таго перыяду не крызіс, а магчымасць выйсці з яго, здольнасць дзяржавы знайсці нейкія механізмы для выхаду з гэтага крызісу. Згодна, што ў другой палове 18 ст. крызіс быў агульнаеўрапейскі, звязаны з Паўночнай вайной. Але адначасна другая палова 18 ст. – гэта эпоха Асветніцтва, час узнікнення розных эканамічных тэорый і школаў, як напрыклад, школы фізіякратаў і інш. Мне здаецца, што менавіта гадчас крызісаў знаходзіліся шляхі і механізмы, якія ў другой палове 18 ст. прывялі да мадэрнізацыі ў эканоміцы.